

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Έρευνα-Τεκμηρίωση-Κείμενα: Ευαγγελία Πάντου, αν. Προϊσταμένη 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Σχεδιασμός-Επιμέλεια-Έκθεσης: Ευαγγελία Πάντου, αρχαιολόγος
Δανάη Χαραλάμπους, αρχαιολόγος

Ομάδα εργασίας: Παναγιώτης Περδικούλιας, αρχαιολόγος
Ντίνα Ντουβή, αρχιτέκτων μηχανικός
Παναγιώτης Τότσης, συντηρητής έργων τέχνης
Θεόδωρος Βαχαβιώλος, συντηρητής έργων τέχνης
Παναγιώτης Αγαθίας, συντηρητής έργων τέχνης
Θάλεια Ρήγου, φωτογράφος

Φωτογραφική Τεκμηρίωση: Θάλεια Ρήγου, φωτογράφος

5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Αγησιλάου 59, Σπάρτη 23100
Τηλ: 27310-28503, 83377
Fax: 27310-25363
E-mail: 5eba@culture.gr

Νομικό Πρόσωπο Πολιτισμού, Αθλητισμού & Περιβάλλοντος Δήμου Σπάρτης
Γκορτσολόγου 57, Σπάρτη 23100
Τηλ: 27310-28456
E-mail: npp.sparti@gmail.com

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
5Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΝΟΜΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ & ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΔΗΜΟΥ ΣΠΑΡΤΗΣ

Από τη Ζάτουνα στον Μυστρά
Διαδρομές πίστης και καλλιτεχνικής δημιουργίας
μέσα από το έργο της Συντήρησης

Αρχαιολογικός χώρος του Μυστρά
Μουσείο Μυστρά - Αίθουσα πολλαπλών χρήσεων
22 Ιουνίου - 31 Αυγούστου 2012

Από τη Ζάτουνα στον Μυστρά

Διαδρομές πίστης και καλλιτεχνικής δημιουργίας μέσα από το έργο της Συντήρησης

Ευσεβείς λαϊκοί αγιογράφοι από το χωριό Ζάτουνα της Αρκαδίας, πλησίον της περιώνυμης Δημητσάνας, συνέδεσαν την παραγωγή έργων τους κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα με τον Μυστρά και την ευρύτερη περιοχή του. Θρεμμένοι οι ζωγράφοι αυτοί από τη βαθιά πνευματικότητα του μοναστικού τοπίου στον Λούσιο ποταμό, σπούδασαν τις ιερές μορφές με την ένταση της χριστιανικής τους πίστης. Με απλοϊκούς εκφραστικούς τρόπους αλλά με προσήλωση στην ορθόδοξη λειτουργική και δογματική παράδοση και αλήθεια, φιλοτέχνησαν έργα θρησκευτικής αφοσίωσης και προσευχής για ναούς και καθολικά μοναστηριών. «Αγαθή» τύχη αλλά και το οξυδερκές βλέμμα των συντηρητών της Εφορείας, Θεόδωρου Βαχαβιώλου και Παναγιώτη Τότση, επέτρεψαν τον εντοπισμό και τη συντήρησή τους.

Ο άγιος Δημήτριος, ζωγραφισμένος το 1790 (εικ. 1), και οι άγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες (εικ. 2) προέρχονται από το καθολικό της διαλελυμένης μονής του Αγίου Δημητρίου, στην περιφέρεια της Αναβρυτής. Ο ένθρονος άγιος Νικόλαος, (εικ. 3) με χρονολογία 1779, εντοπίστηκε στο φερώνυμο ναό, εντός της Αναβρυτής. Ευλαβικό αφιέρωμα στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Τρύπη είναι η εικόνα του 1780 που παριστάνει τον πτερωτό ασκητή της ερήμου (εικ. 4). Οι ένθρονες μορφές του Χριστού, του έτους 1782 (εικ. 5), και της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας (εικ. 6), καθώς και του Προδρόμου (εικ. 7) με χρονολογία 1782 ανήκουν στο τέμπλο του ναού του Αγίου Δημητρίου, στο ορεινό Γεωργίτσι. Ο άγιος Δημήτριος έφιππος που φονεύει τον Σκυλογιάννη, με σκηνές του βίου του (εικ. 8) και ο ένθρονος Χριστός (εικ. 9) με την ιδιαίτερα αυστηρή έκφραση, προέρχονται από το ναό της Αγίας Βαρβάρας στο νεώτερο οικισμό του Μυστρά.

Από τις εικόνες αυτές, οι οποίες αποτελούν το αντικείμενο της Έκθεσης, προκύπτουν τα ονόματα των Σπήλιου (Πρόδρομος Τρύπης) και Σπήλιου Σακελ(λ)αρόπλου (Πρόδρομος Γεωργιτσίου), οι οποίοι διατυπώνουν τον ίδιο ζωγραφικό λόγο και θα πρέπει να ταυτιστούν, καθώς και του Παύλου Αναγνώστη Σακελ(λ)αρόπουλου (άγιος Δημήτριος Αναβρυτής).

Ο Σπήλιος και ο Παύλος αποτελούν πιθανότατα μέλη του ίδιου αγιογραφικού εργαστηρίου, όπως μαρτυρά το κοινό επώνυμο και οι ενιαίες τεχνικές και τεχνοτροπικές αρχές των έργων τους. Στον Παύλο μπορεί να αποδοθεί η εικόνα των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων από την Αναβρυτή και στον Σπήλιο οι εικόνες του Χριστού και της Παναγίας από το Γεωργίτσι καθώς και του αγίου Νικολάου από την Αναβρυτή.

Ποιοτική διαφορά των καλλιτεχνικών επιδόσεων του εργαστηρίου αυτού εκφράζουν οι εικόνες του ναού της Αγίας Βαρβάρας που εγγράφονται στο ιδίωμα πιο έμπειρου αγιογράφου, πιθανόν του επικεφαλής στον οποίο μαθήτευσαν ο Παύλος και ο Σπήλιος. Ο χρωστήρας των εικόνων αυτών, ας σημειωθεί, αναγνωρίζεται και σε δεσποτικές εικόνες του καθολικού της νέας μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Σπάρτης (Χριστός, Θεοτόκος, Πρόδρομος) και της Μητρόπολης του Μυστρά (Χριστός, Πρόδρομος, άγιοι Δημήτριος, Γεώργιος, Αθανάσιος, Ανδρέας και Τρεις Ιεράρχες), οι οποίες θα μπορούσαν να χρονολογηθούν λίγα χρόνια μετά από τα μέσα του 18ου αιώνα. Την εποχή αυτή κυρίαρχη προσωπικότητα στα εκκλησιαστικά πράγματα αλλά και στην κοινωνική αυτοδιοίκηση της Πελοποννήσου αποτελεί ο Δημητσανίτης μητροπολίτης Λακεδαιμονίας, Ανανίας Λαμπάρδης, πρώην Δημητσάνας, ο οποίος κατέχει τον θρόνο από το 1750 έως το 1760, έτος της μαρτυρικής θανάτωσής του από τους Τούρκους. Με μέριμνα του ευπαιδευτου, κλασικιστή ιεράρχη ανεγείρονται τα μεγάλα διώροφα κτήρια στη δυτική πλευρά της βορεινής αυλής της Μητρόπολης του Μυστρά και διαμορφώνεται μνημειώδης πυλώνας. Το ανακαινιστικό του έργο, στο οποίο θα μπορούσαν ίσως να προσγραφούν και οι εικόνες στο τέμπλο της Μητρόπολης, συνιστά μια δυναμική θρησκευτική πράξη, έκφραση της λατρευτικής συνέχειας του χώρου και του λόγου των Χριστιανών που επιθυμούν τη διάκρισή τους από την αλλόθρησκη Επικράτεια.

Η σύνδεση του Μυστρά και του Ανανία Λαμπάρδη με την αρκαδική Ζάτουνα, που πιθανότατα επέτρεψε και ευνόησε τη μετακίνηση αγιογράφων κατά το β΄μισό του 18ου αιώνα, ιχνηλατείται από μνημειακές και ιστορικές μαρτυρίες. Βορειοδυτικά του χωριού Αναβρυτή, πλησίον του Μυστρά, βρίσκεται μονύδριο, γνωστό ως Παναγία Ζαγούνα. Το σπηλαιώδες καθολικό διασώζει ελάχιστα τοιχογραφίες, οι οποίες παρουσιάζουν εκφραστική και τεχνοτροπική συνάφεια με τις εικόνες της Μητρόπολης. Σε επιγραφή χαραγμένη το έτος 1754, που αφορά στην ύδρευση του μοναστηριού, αναφέρονται ο ηγούμενος Παφνούτιος από τη Ζάτουνα και ο μητροπολίτης Ανανίας. Ακόμη, σύμφωνα με μαρτυρία του Μιχαήλ Οικονόμου, που έγραψε τα Ιστορικά της Ελληνικής Παλλιγγενεσίας, ο αρχιδιάκονος της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά την αρχιερατεία του Ανανία Λαμπάρδη ήταν ο Γερμανός Στανός από τη Ζάτουνα, ο οποίος ιδιοχείρως κατέγραψε στο χαμένο σήμερα κώδικα της Μητρόπολης το μαρτυρικό θάνατό του.

Ο Παύλος και ο Σπήλιος ζωγράφισαν φορητές εικόνες αλλά μετείχαν και σε εργασίες τοιχογράφησης ναών. Η παρουσία του Σπήλιου τη δεκαετία του 1770 μαρτυρείται επιγραφικά στο ναό των Αγίων Ιωάννη του Προδρόμου και Νικολάου στα Μαλευριάνικα της Ζαρνάτας, στη μεσσηνιακή Μάνη.

Ο Παύλος, πιθανόν αναγνώστης, κατείχε δηλαδή τον πρώτο βαθμό της ιερωσύνης, υπογράφει έχοντας συνείδηση της ταπεινότητάς του σε αφιερωτική επιγραφή του 1791, που αποκαλύφθηκε στο κτιστό τέμπλο του ναού της Κοίμησης, στη θέση Πουρνάρι Δημητσάνας, κάτω από νεώτερη επιζω-γράφιση. Στην υψηλότερη γραπτή ζώνη του τέμπλου με τις μορφές αποστόλων διαπιστώνεται το καλλιτεχνικό του ύφος, όπως μας γίνεται γνωστό από τις φορητές του εικόνες στην Αναβρυτή. Ο Φώτης Κόντογλου γράφει για ετούτες τις ζωγραφίες: *Η κατασκευή των δείχνει ξηρότητα στα χρώματα και μοναδικότητα στο σχέδιο, αλλά είχε πλήρης αισθήματος δια τον άνθρωπον που γνωρίζει την τεχνική της ζωγραφικής. Ο άγιος Σίμων και ο άγιος Λουκάς και ένα δυο άλλες αποκαλύπτουν χέρι ασφαλές και μιαν φαντασίαν πρωτότυπον...*

Ο Σπήλιος τεχνικά είναι αρτιότερος ζωγράφος και διαπραγματεύεται τα θέματα με επιμέλεια και έμφαση στη διακοσμητική λεπτομέρεια. Ο Παύλος ερμηνεύει αφελέστερα την παραδοσιακή εικονο-γραφία, με εμφανείς τις σχεδιαστικές του αδυναμίες. Τόσο στα εικονογραφικά σχήματα των εικόνων των δυο ζωγράφων όσο και στα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά διακρίνονται οι σαφείς επιδράσεις από την κυρίαρχη στο μεταβυζαντινό κόσμο παρουσία της κρητικής ζωγραφικής.

Αστραφτεροί χρυσοί κάμποι, λιθοστόλιστα ενδύματα, πλουμιστοί θρόνοι και λαμπερά χρώματα περιγράφουν, σε εποχές ένδειας, δημιουργικές αναζητήσεις για ορθόδοξη ανανέωση της θρησκευτικής τέχνης. Οι μορφές άλλοτε ζωγραφίζονται βλοσυρές, σοβαρές (Χριστός Νέου Μυστρά, Πρόδρομος Γεωργιτσίου), επιδιώκοντας να εκφραστεί πνευματικότητα και άλλοτε μια διάχυτη ευφρόσυνη διάθεση διέπει τη σύλληψή τους (άγιοι Σαράντα Αναβρυτής). Κάποτε, η ασχήμια στην έκφραση (άγιος Νικόλαος Αναβρυτής) είναι ηθελημένη, στοιχείο που παραπέμπει στην πανάρχαια ελληνική δοξασία για την αποτρεπτική-προστατευτική λειτουργία των δύσμορφων κεφαλών. Τα πρόσωπα δουλεύονται με σκούρο καστανό προπ्लाσμό, οι φωτισμένες επιφάνειες αποκτούν ωχρόλευκη όψη με επάλληλες λεπτές ανοιχτόχρωμες πινελιές, δουλεμένες με επιμέλεια. Οι σκιές είναι έντονες. Ελάχιστα λευκά φώτα τονίζουν το μέτωπο, το καμπύλο περίγραμμα των φρυδιών και τα χείλη, ενώ κάποτε διαφαίνεται ένα αδιόρατο ρόδισμα στα μάγουλα. Μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια με καλλιγραφημένο περίγραμμα, τοξωτά φρύδια, βαριά βλέφαρα, κόκκινα χείλη, σχηματοποιημένες κόμες και γενειάδες περιγράφουν τα χαρακτηριστικά των ιερών προσώπων με διαφορετική κάθε φορά ένταση διαπραγμάτευσης. Τα σώματα συλλαμβάνονται ως διοδίστατα σχήματα πάνω στα οποία απλώνονται σχέδια γραμμικών, δύσκαμπτων και ανόργανων πτυχώσεων εν είδει ανεξάρτητων διακοσμητικών επιφανειών.

Την ξηρότητα και τη σχηματοποίηση της τέχνης των ζωγράφων αντιζυγίζει, ωστόσο, η επιθυμία τους για αυθεντικότητα μέσα από τη χρήση παλαιών, σεβαστών προτύπων. Ο συντηρητισμός αυτός συνδέεται με ένα ευρύτερο ρεύμα καλλιτεχνικού-πολιτιστικού και θρησκευτικού «βυζαντινισμού» που διατρέχει τις τουρκοκρατούμενες περιοχές το 18ο αιώνα και αποτελεί έκφραση της συμβολικής λειτουργίας της θρησκευτικής εικόνας.

Ο Σπήλιος και ο Παύλος δεν είναι οι μόνοι Ζατουνίτες ζωγράφοι που δραστηριοποιούνται αγιογραφικά στο χώρο της Λακωνικής. Στον ενοριακό ναό της Γέννησης της Θεοτόκου Καστορίου φυλάσσεται εικόνα του Χριστού συντηρημένη κατά το πρόσφατο παρελθόν στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας, η οποία με βεβαιότητα μπορεί να αποδοθεί στο Ζατουνίτη αγιογράφο και ιερέα Ηλία Σακελλαρίου, γνωστό από τις εικόνες του τέμπλου του καθολικού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Βαλτεσινικό Γορτυνίας. Οι εικαστικοί τρόποι του, πρωτόφαντης ποιότητας για τα στερνά τούτα χρόνια της Τουρκοκρατίας, επέδρασαν στη μορφοπλαστική άποψη του Σπήλιου και του Παύλου.

Το καθολικό της μονής του Προδρόμου στο Αλεποχώρι Γερακίου διακόσμησαν με τοιχογραφίες το έτος 1769 περιοδεύοντες ζωγράφοι, ο ιερέας Ιωάννης και ο Κωνσταντίνος από τη Ζάτουνα. Ταπεινοί χειρώνакτες που, παρά το απλουστευμένο ζωγραφικό τους ύφος, φιλοκαλούν με ευσέβεια μορφώνοντας ανάγλυφα χρυσά φωτοστέφανα για τις ιερές τους μορφές!

Ο Σπήλιος, ο Παύλος και ο ζωγράφος στον οποίο μαθητεύουν, ανδρωμένοι εικαστικά με τις πενι-χρές παιδευτικές δυνατότητες της εποχής τους στον απομονωμένο, δύσβατο τόπο της Ζάτουνας, μας εκπλήσσουν, όχι με την πρωτοτυπία και την τεχνική αρτιότητα των έργων τους, αλλά με τη γνησιότητα και την καθαρότητα της τέχνης τους. Μιας τέχνης που απηχεί το δυνατό παλμό και την αισιοδοξία του λαού μας κατά τους χρόνους της δουλείας, λίγο πριν από τους εθνικούς οραματισμούς και τις πραγματώσεις. Στους ζωγράφους αυτούς που «ευωδίασαν ως αγνά άνθη των βουνών» αφιερώνεται η παρούσα έκθεση!

Το εργαστήριο συντήρησης εικόνων

Στη δεκαετία του 1980 η 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με πενιχρά υλικοτεχνικά μέσα, συγκρότησε εργαστήριο συντήρησης εικόνων στον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά. Οι ιερές εικόνες, έκφραση της εκκλησιαστικής πίστης και παράδοσης, είναι το εικαστικό μέσο που ερμηνεύει τις Γραφές και επιτρέπει τη θέαση του υπερβατικού. Η συντήρηση και η διαφύλαξή τους αναδεικνύει πολύτιμες μαρτυρίες πνευματικής ζωής, τέχνης και λατρείας.

Μια σπουδαία μορφή στον τομέα της συντήρησης, ο αείμνηστος Σταύρος Παπαγεωργίου, ανέλαβε να εκπαιδεύσει μικρή ομάδα από συντηρητές, οι οποίοι εργάστηκαν επί τρεις δεκαετίες μέχρι σήμερα για τη συντήρηση και τη διάσωση πολυάριθμων θρησκευτικών έργων τέχνης. Το έτος 2007 το εργαστήριο συντήρησης, που επί σειρά ετών στεγαζόταν στο εσωτερικό του ναού της Ευαγγελίστριας, μεταφέρθηκε και οργανώθηκε εκ νέου στον όροφο της βορειοανατολικής πτέρυγας του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Δημητρίου, σύμφωνα με τις απαιτούμενες προδιαγραφές υγιεινής και ασφάλειας και με σύγχρονο εξοπλισμό.

Αποτιμώντας σήμερα την πολυετή δραστηριότητα της συντήρησης δεκάδων εικόνων από ναούς και μοναστήρια διεσπαρμένα σε τέσσερις νομούς της Πελοποννήσου, την Αργολίδα, τη Μεσσηνία, την Αρκαδία και τη Λακωνία, γεννήθηκε η ιδέα της διοργάνωσης περιοδικών εκθέσεων με συντηρημένα έργα.

Οι εργασίες συντήρησης των εικόνων

Μετά από την παραλαβή κάθε εικόνας στο εργαστήριο, αφού έγινε σχολαστικός οπτικός έλεγχος, φωτογραφική τεκμηρίωση και σύνταξη προμελέτης εργασιών, οι εργασίες συντήρησης επικεντρώθηκαν στα ακόλουθα:

Ακτινοδιαγνωστικός έλεγχος

Στις εικόνες που κρίθηκε απαραίτητο, πραγματοποιήθηκε ακτινοδιαγνωστικός έλεγχος, ώστε να διαπιστωθεί η έκταση του αρχικού υποστρώματος.

Μεταλλικές επενδύσεις

Στις εικόνες που έφεραν μεταλλικές επενδύσεις, αυτές αφαιρέθηκαν προσεκτικά.

Στερεώσεις

Ακολούθησαν στερεώσεις του συνδετικού υλικού (υποστρώματος ζωγραφικής) όπου παρατηρήθηκε εξασθένησή του και εν συνεχεία στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, προκειμένου να πραγμα-τοποιηθεί χωρίς προβλήματα ο καθαρισμός.

Καθαρισμός ζωγραφικής επιφάνειας (χημικός ή μηχανικός) από οξειδωμένα βερνίκια και διάφορες επικαθήσεις

Κατά τον καθαρισμό της ζωγραφικής επιφάνειας απαιτήθηκε έρευνα και δείγματα σε κάθε εικόνα για τον εντοπισμό του κατάλληλου διαλύτη και τον τρόπο χρήσης του, ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε περίπτωση φθοράς των αρχικών χρωμάτων. Αφού βρέθηκε ο κατάλληλος τρόπος, αφαιρέθηκαν τα οξειδωμένα βερνίκια και οι διάφορες επικαθήσεις (κεριά, λάδια, στοκαρίσματα, αιθάλη κ.ά.).

Αφαίρεση επιζωγραφίσεων

Σε μερικά έργα υπήρχαν επιζωγραφίσεις, άλλες τοπικές και άλλες σε μεγάλη έκταση, που κάλυπταν συνήθως φθορές της ζωγραφικής επιφάνειας. Έγινε συνολική αφαίρεσή τους με τη βοήθεια μικροσκοπίου, με χημικό ή μηχανικό τρόπο.

Απεντόμωση

Επειδή πολλές εικόνες είχαν προσβληθεί από ξυλοφάγα έντομα έγινε προληπτική απεντόμωση με εμποτισμό χημικών.

Αποκατάσταση φθορών στο ξύλινο υπόβαθρο

Έγινε καθαρισμός του ξύλου από διάφορα υλικά (αιθάλη, κεριά, χρώματα, γύψο, κόλλες). Ακολούθησε εμποτισμός του ξύλου με συνθετική ρητίνη για την ενίσχυσή του και ειδικά στα σημεία όπου είχε προσβληθεί από ξυλοφάγα έντομα, με αποτέλεσμα να έχει χάσει τη συνοχή του.

Τυχόν ρωγμές που οφείλονται στην κακή ποιότητα του ξύλου αντιμετωπίστηκαν με αφαίρεση μικρού μέρους κατά μήκος της ρωγμής και συμπλήρωση με μικρά κομμάτια για την ενίσχυσή του.

Ειδικότερα στην εικόνα του ένθρονου Χριστού από το ναό της Αγίας Βαρβάρας στο Νέο Μυστρά, αφαιρέθηκε ο γύψος που είχε χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν για την επισκευή του υποστρώματος και με τη μέθοδο της παρκετατούρας έγινε προσθήκη ξύλινου υποστρώματος, λόγω της εκτεταμένης φθοράς που είχε υποστεί.

Αισθητική αποκατάσταση

Όπου η απώλεια των χρωμάτων και της προετοιμασίας ήταν ολική, έγινε συμπλήρωση με κηρομάστιχο και στη συνέχεια τα σημεία καλύφθηκαν με χρώμα (ρετούς) σε τόνο παρόμοιο με αυτόν της γύρω επιφάνειας. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με την τοποθέτηση νέου βερνικιού για την προστασία της εικόνας.